

ELEMENTE DE CULTURĂ BIZANTINĂ LA GURILE DUNĂRII

GHEORGHE MĂNUCU-ADAMEȘTEANU

În timpul împăratului Ioan Tzimiskes, după o lungă întrerupere de mai bine de trei secole, Imperiul bizantin reușește să recucerească teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră¹. Revenirea stăpînirii bizantine marchează începutul unei noi epoci înfloritoare pentru așezările de pe aceste meleaguri². Refacerea vechilor fortificații de pe linia Dunării și instalarea unor garnizoane importante, noua organizare administrativă a provinciei sub numele de Paristrion sau Paradunavon, vor aduce liniștea necesară unei vieți economice prospere³.

Cercetările arheologice desfășurate în ultimii ani aduc dovezi grăitoare despre explozia economică și demografică pe care a cunoscut-o provincia⁴.

Dintre materialele rezultate în urma cercetărilor arheologice sistematice sau provenite din descoperiri întâmplătoare, ne-am oprit asupra unei categorii de obiecte care a stat mai puțin în atenția cercetătorilor de la noi din țară: crucele-relicvar⁵.

Toate exemplarele — în număr de 18 — provin din localități de pe malul Dunării, fiind repartizate după cum urmează: Capidava — 2 exemplare, Beroc — 1 exemplar, Isaccea — 13 exemplare, Nufăru — 1 exemplar, Victoria — 1 exemplar. Materialele vor fi descrise pe localități, în ordinea amplasării acestora pe Dunăre, respectiv din amonte spre aval⁶.

CAPIDAVA

Cercetările arheologice sistematice întreprinse în această fortificație dunăreană au dat la iveală mai multe crucei relicvar. Din descoperirile din ultimii ani publicăm două exemplare⁷.

1. — Cruce relicvar ce are redat în relief, pe avers, imaginea lui Hristos crucificat, îmbrăcat în *collobium* și cu picioarele sprijinite pe *sppedaneum*. Capul, ușor aplecat spre dreapta, are deasupra o cruce. Din cauza uzurii, trăsăturile feței nu se mai disting iar pe brațul drept are un orificiu. Crucea are brațele ușor evazate spre capete, cele scurte remarcându-se printr-o lățime mai mare. Dimensiunile: L. = 6,8 cm (5,5 cm fără urechișele de prindere), l. = 3,5 cm. MINA-Constanța, inv. 13.798. Descoperită în anul 1974, în sectorul I, caroul 154, bordei 180 (Pl. I).

Crucea este menționată în două lucrări fără a avea o descriere completă⁸. O cruce identică cu aceasta publicată anterior are ambele fețe și a fost datată în sec. XI⁹. Exemplare asemănătoare s-au găsit și în alte localități dobrogene: Dinogetia-Garvăn și Păciul lui Soare, ambele exemplare fiind datate în sec. XI¹⁰. Singura piesă descoperită într-o necropolă este cea de la Piatra Frecăței, exemplar la care întâlnim, de asemenea, deasupra capului o cruce. Piesa este datată larg, sec. X—XII, dar încadrarea cronologică a necropolei permite o restrângere a datării, respectiv sf. sec. X — începutul sec. XII¹¹.

Tipul acesta de cruce este destul de des întâlnit, descoperiri sugestive fiind făcute în Bulgaria. La Preslav în necropola 1, s-a găsit o cruce identică ce era depusă într-o urnă de incinerare, criteriu pe baza căreia se poate data la sfârșitul sec. IX și jumătatea sec. X¹². Un alt exemplar, descoperit tot la Preslav, la minăstirea Vilcașina, se datează

la sfârșitul sec. IX și începutul sec. X¹³. Un alt exemplar s-a găsit în Cehoslovacia într-o necropolă din sec. IX—X.¹⁴ O cruce identică cu cea de la Capidava s-a găsit la Vezsto, într-un mormînt în care se mai găseau două monede de la Ladislau I¹⁵. O cruce ce îl are reprezentat doar pe Cristos s-a găsit într-un mormînt la Szentes-Szentlaszlo, cimitirul funcționînd la sfârșitul sec. X și începutul sec. XI¹⁶. Ultimele descoperiri pe care le menționăm sînt din Iugoslavia. La Nis-Jagodino Malo, în cimitirul ce a existat pînă la sfârșitul sec. VII s-a descoperit o cruce ce pare să fie una din cele mai timpurii exemplare cunoscute¹⁷. La Demir Kapija a fost găsită întîmplător o cruce de dimensiuni mici, datarea în sec. IX—X fiind asigurată pe baza analogiilor¹⁸.

Din descoperirile prezentate pînă acum, reiese că, pe baza analogiilor de la noi din țară, crucea-relievar de la Capidava s-ar putea data în sec. XI. Luînd în considerare și celelalte descoperiri din cetatea de la Capidava, înclinăm să atribuim piesa unei perioade mai largi — sec. X—XI — perioadă în care se circumscriu și majoritatea pieselor descoperite în afara teritoriului țării noastre.

2. Cruce relievar gravată, păstrată în întregime; pe avers este redat Cristos aureolat, cu barbă și îmbrăcat în colobium. Pe brațele laterale are incizată inscripția NIKA. Pe revers apare Maica Domnului orantă; în nimb deasupra capului are patru puncte dispuse în cruce. La capătul superior al brațului are inscripția din patru litere MTPV, forma prescurtată de la Μητρὸς Θεοῦ. Personajul este îmbrăcat cu un veșmînt lung, strîns la mijloc cu un cordon. La capetele brațelor laterale are cîte o jumătate de cerc acoperită cu hașuri verticale sau puțin oblice. Brațele crucii se evazează ușor spre capete. Dimensiuni: L = 7,3 cm, l = 4,5 cm. Aversul se găsește la MINA Constanța, inv. 13958. Reversul se află în Muzeul cetății Capidava. Crucea a fost descoperită în anul 1970, în S₁, caroul 152, Pl. V; VI.

La Capidava, aceasta reprezintă singurul exemplar ce are figurile incizate, celelalte cruci avînd figurile redată în relief¹⁹. În încadrarea cronologică sîntem ajutați de descoperiri similare ce s-au făcut în alte așezări. La Garvăn-Dinogetia s-a găsit o jumătate de cruce, ce are incizat, foarte slab, un personaj care, după inscripția prescurtată de deasupra, a fost identificat cu Maica Domnului, crucea datîndu-se în sec. XI—XII²⁰. Alte cîteva asemenea piese s-au descoperit la Păcuiul lui Soare una dintre acestea fiind datată în sec. X—XI și se apropie ca iconografie de exemplarul de la Capidava²¹.

Spre deosebire de crucile cu figuri în relief, la care analogiile pot merge pînă la identitate, în cazul crucilor incizate situația este total diferită. Din numărul destul de mare de cruci de acest fel ce au fost publicate pînă acum, foarte puține se „apropie” de exemplarul de la Capidava. La Razgrad, în Bulgaria, în muzeul din localitate se află o cruce ce are redată pe Maica Domnului, după cum ne spune inscripția de deasupra capului²². De la Smirna (Asia Mică) se cunosc foarte multe cruci ce au fost atribuite perioadei de început a circulației crucilor relievar sec. VI—VIII²³. Din aceeași perioadă semnalăm cîteva exemplare din Italia — muzele din Reggio Calabria sau Capodimonte — Napoli²⁴. Ceva mai tîrzii — sec. IX—XII — sînt descoperirile de la Ragusa Ibla și Roma²⁵, din Bulgaria²⁶ și din Grecia, de la Corinth²⁷.

Crucile relievar gravate au avut o largă circulație în timp și spațiu, încadrarea lor cronologică numai pe baza analogiilor, fiind deosebit de dificilă. Majoritatea exemplarelor nu au înregistrate condiții clare de descoperire și doar cîteva beneficiază de condiții stratigrafice sau elemente de datare sigură. De aceea încadrarea cronologică, numai pe baza analogiilor, este, în cazul de față, prea puțin sigură și neconcludentă. Singurul element pe care-l putem folosi este încadrarea cronologică a fortificației din care provine. Ținînd seama de acest criteriu și de celelalte descoperiri cunoscute, putem data această cruce în sec. X—XI.

Beroe

Cruce relievar cu reprezentări în relief, păstrată în întregime. Pe avers este prezentat Cristos răstignit cu capul ușor aplecat spre dreapta și cu barbă; este îmbrăcat cu colobium, fără mîneci, care din cauza uzurii piesei se distinge foarte greu. La capetele brațelor scurte sub palmele lui Hristos, apar capetele a două personaje în timp ce la extre-

mitățile brațelor lungi sînt două busturi. Pe revers este reprezentată Maica Domnului orantă cu patru busturi la capetele crucii, atît pe avers cît și pe revers fiind vorba  ee cei patru Evangheliști. Crucea este  intr-un stadiu avansat de uzură cu figurile foarte șterse și perforată în c teva locuri²⁸. Dimensiuni: L = 7,5 cm, l = 4 cm, gr. = 0,8 cm, MDD, inv. 28259, Pl. II, 1 a—b

Crucea reprezintă singurul exemplar găsit la cetate; informațiile despre cetatea Beroe în perioada bizantină (sec. X—XII) se limitează la c teva descoperiri  nt mpl toare și r m n neconcludente²⁹.

Analogii  nt lnim la Garvăn-Dinogetia — unde s-au găsit trei exemplare, din care unul cu o monedă de la Constantin VIII (1025—1028)³⁰. La Păcuiul lui Soare s-au găsit două exemplare datate în sec. XI³¹. Alături de acestea mai putem menționea c teva piese care provin din descoperiri  nt mpl toare sau au fost găsite în condiții ce nu permit o datare exactă. Vom începe cu menționarea reversului unei cruci relievar descoperită la H rșova³². O altă piesă a fost descoperită într-un morm nt pe  nsula Bisericuța, în fața cetății greco-romane de la Capul Dolojman, aceasta fiind prima cruce relievar descoperită în Dobrogea³³. Ea reprezintă și singura descoperire de pe limes-ul maritim și una din puținele piese provenite dintr-un morm nt. Acestea le putem adăuga o ultimă descoperire din Moldova, zonă în care crucile relievar de tip bizantin sînt foarte rare³⁴.

Această categorie de cruci este bine cunoscută, cei patru Evangheliști ap r nd frecvent pe crucile relievar.  n Bulgaria s-au făcut descoperiri la Pirdop³⁵, la Razgrad, în timp ce de la Preslav, una din cele două capitale din vremea primului țarat bulgar, provin mai multe exemplare³⁶. La acestea adăugăm o cruce descoperită la Yakimovo, care prezintă analogii p n  la identitate cu cea de la Beroe³⁷. Nici una din piesele prezentate până acum nu beneficiază însă de elemente de datare sigură.  n cazul pieselor descoperite la Preslav, dezvoltarea deosebită pe care a avut-o orașul-capitală în sec. IX—X constituie un indiciu de prim rang pentru datarea exemplarelor de aici. Dacă luăm în considerare și data creștinării oficiale a bulgarilor coroborată cu momentul c nd orașul a devenit capitală, putem restr nge această datare la sf. sec. IX — sec. X. Privind astfel lucrurile, putem afirma că majoritatea descoperirilor provin din sec. X — perioadă de maximă înflorire a capitalei și doar c teva piese se pot atribui sec. XI. Acest secol constituie un termen final pentru circulația în Bulgaria a crucilor relievar de acest tip.

Din URSS, de pe litoralul Mării Negre (Chersones), provine o descoperire mai veche ce a fost datată  ncep nd cu sec. XI³⁸. Situația este mult diferită în Ungaria, unde majoritatea exemplarelor provin din morminte, prezența monedelor sau altor elemente de inventar permiț nd o încadrare str ns . Cea mai timpurie pare să fie crucea descoperită la Tiszaeslar (sec. X). Din secolul următor datează crucea relievar descoperită la Tisz rveny. Din aceeași categorie care a fost datată pe baza analogiilor în sec. X—XI, există un număr mare de cruci la Muzeul din Budapesta³⁹.

 n Iugoslavia, la Crkvina, s-a găsit într-un morm nt un fragment de cruce relievar ce a fost datat în sec. IX—XII, în funcție de perioada de funcționare a necropolei⁴⁰.  n muzeul din Zadar se află reversul unei cruci care a fost datată de primul său editor în sec. X—XI, în timp ce S. Radojeik o datează mai timpuriu⁴¹. De o datare timpurie (sec. VII—VIII) beneficiază și cruce de argint descoperită pe malul Dunării la Radna⁴².

Acest tip a cunoscut o circulație largă în timp și în spațiu, după cum ne demonstrează descoperirile prezentate până acum; în Dobrogea prezența sa este legată de revenirea Imperiului Bizantin la gurile Dunării și încadrarea cronologică se restr nge la o perioadă destul de scurtă, sf. sec. X—XI.

ISACCEA.

Aici s-au găsit cele mai multe cruci relievar (13), piesele impresion nd prin varietatea formelor și reprezentărilor.

1) Cruce de dimensiuni mici, păstrată cu o singură fața pe care este redat Cristos r stingnit, cu capul drept și picioarele ușor desfăcute. Fața este acoperită cu o barbă stufoasă, element ce se  nt lnește mai rar. Este îmbrăcat cu un *colobium* fără m neei, ce

cade în falduri. L = 47 mm (36 mm fără urechiușă); l = 32 mm; gr. = 3 mm, MDD, inv. 26047. Crucea a fost găsită la cetate, în timpul unei cercetări de suprafață.

Piesa are analogii perfecte la Păciul lui Soare, unde s-a găsit un exemplar ce se datează în sec. XI.⁴³ Crucii encolpion asemănătoare s-au descoperit și în alte așezări din Dobrogea, pe baza lor, exemplarul acesta putându-se data în sec. XI⁴⁴, Pl. I, 2.

2) Cruce de dimensiuni mari din care se păstrează doar partea de jos a unei fețe; pe ea este redată în relief un personaj îmbrăcat cu *colobium* din care s-a păstrat doar partea inferioară. L = 30 mm; l = 25 mm, gr. = 5 mm, MDD, inv. 26776. Fragmentul provine din colecția Liceului din Isaccea și a fost găsit la cetate, Pl. I, 3.

Fragmentul aparține unui tip frecvent întâlnit și se poate data în sec. XI.

3) Cruce de dimensiuni mijlocii păstrată în întregime. Pe avers apare Cristos cu capul ușor aplecat spre dreapta; este îmbrăcat cu un *colobium* cu mîneacă scurtă, ce cade în falduri bogate pînă la glezne. Lîngă mîna dreaptă se distinge cu greu un bust (Fecioara), în timp ce în partea stîngă, unde trebuia să apară bustul Sf. Ion Botezătorul, reprezentarea s-a șters. Deasupra capului este redată în relief o cruce cu brațe egale. Pe revers apare Maica Domnului *Orantă*, îmbrăcată cu un veșmînt ce-i cade pînă la glezne. La fiecare capăt al brațelor apare cîte un bust (cei patru evangheliști). L = 73 mm (60 mm fără urechiușă), l = 38 mm, gr. = 5 mm, MINA Constanța. Exemplarul a fost achiziționat ca provenind de la cetatea Isaccea, Pl. II, 2a-b.

4) Cruce de dimensiuni mari, păstrată cu o singură față pe care este redată Maica Domnului *Orantă*; veșmîntul, cu mîneacă lungă, pare să fie strîns la mijloc cu un cordon, și cade în falduri bogate pînă spre glezne. La extremitățile brațelor crucii apar busturile celor patru evangheliști. L = 80 mm (60 mm fără urechiușă), l = 36 mm, gr. 5 mm. Piesa se păstrează în Col. DN și s-a găsit la cetate, Pl. III.

5) Reversul unei cruci în stare avansată de uzură, păstrată cu partea superioară. Pe ea distingem cu greutate pe Maica Domnului *Orantă* iar la capete, busturile evangheliștilor. L = 45 mm, l = 39 mm, gr. = 3,2 mm, MDD, inv. 4071. Piesa a fost găsită întîmplător la cetatea Isaccea, Pl. III.

6) Cruce păstrată în întregime dar într-o stare avansată de uzură, motiv care face destul de greu vizibile reprezentările de pe cele două fețe. Pe avers apare Hristos răstîgnit, cu capul ușor aplecat într-o parte. Pe revers este redată Maica Domnului *Orantă* și cu cîte un bust la capătul fiecărui braț al crucii. L = 40 mm (32 mm fără urechiușă), l = 21 mm, gr. = 6 mm, Col. DN, Tulcea. Piesa a fost găsită la cetatea Isaccea, Pl. III.

Ultimile patru cruci encolpion prezentate se pot data pe baza analogiilor în sec. XI⁴⁵.

7) Cruce întregă ce are un decor identic pe ambele fețe, motiv ce ne împiedică să precizăm cu exactitate care este aversul și care este reversul. Într-un chenar, ce urmărește conturul crucii, se află înscris un motiv cruciform, totul fiind realizat din mici puncte incizate. Pe una din fețe, cercul din mijloc s-a șters din cauza purtării piesei, fapt ce ne determină să presupunem că aceasta este reversul. Pe cealaltă față, de-a lungul brațului superior, au fost zgîriate mai multe litere dispuse pe două rînduri: PΓHI (literele din primul rînd sînt tăiate de o linie puțin oblică); dedesubt apar următoarele trei litere: XPH. Un ultim semn — aceasta putînd fi și numai o simplă incizie — apare sub cercul din mijlocul crucii: <. Prezența literelor pe această față ne face să credem că ea reprezintă aversul. L = 82 mm (67 mm fără urechiușă), l = 45 mm, gr. = 7 mm, Col. DN, Tulcea. Piesa a fost găsită întîmplător la cetate, Pl. IV; VI, 2.

Crucile de acest tip sînt destul de rare iar analogiile întîlnite nu merg niciodată pînă la identitate. Un exemplar decorat, pe una din fețe, cu un motiv cruciform, realizat în aceeași tehnică, s-a găsit la Garvăn-Dinogetia⁴⁷; la aceasta se pot adăuga cîteva descoperiri din afara teritoriului țării noastre⁴⁸. Pe baza acestor analogii și luînd în considerare și perioada cînd circulă crucile cu decor geometric, putem data exemplarul de la Isaccea în sec. XI—XII.

9) O jumătate de cruce păstrată într-o stare avansată de distrugere; pe ea apar motive geometrice realizate din cercuri și linii frînte, dispuse fără o ordine anume pe toată suprafața. La partea superioară apare litera X prescurtarea de la cuvîntul Cristos.

L = 37 mm (fără urechiușă, l = 28 mm, gr. = 3,1 mm, MINA Constanța. Achiziționată ca provenind de la cetatea Isacceca, Pl. IV.

Accastă piesă reprezintă un exemplar mai rar întâlnit, motive asemănătoare întâlnindu-se pe crucei descoperite la Dinogetia-Garvăn dar realizate în altă tehnică (sec. XI—XII)⁴⁹. Alte două piese s-au găsit în Bulgaria, la Pliska (sec. X—XI)⁵⁰ și respectiv Diadovo, (sf. sec. XI — sec. XII)⁵¹, acestea constituind ultimile descoperiri de acest fel pe care le cunoaștem.

Pe baza celor menționate pînă acum putem conchide că și acest exemplar se poate data în sec. XI—XII.

10) Cruce de mici dimensiuni deteriorată de trecerea prin incendiu care a distrus aproape în întregime decorul. Pe una din fețe, în centru, s-au păstrat două cerculețe mici incizate; trei din brațele crucii au capetele distruse; în forma păstrată crucea are următoarele dimensiuni: L = 30 mm, l = 21 mm, gr. = 6,5 mm, MINA Constanța. Achiziționată ca provenind de la cetatea Isacceca, Pl. VI, 1.

11) Cruce de mici dimensiuni, trecută prin foc ca și precedenta, fapt ce a făcut ca trei din brațele crucii să fie distruse în proporții diferite; după brațul inferior, singurul păstrat în întregime, se constată că brațele se lăteau spre extremități. Din decor s-a păstrat, în centru, un cerculeț incizat cu un punct în mijloc. Dimensiuni: L = 30 mm (lungimea reală 36 mm), l = 18 mm, gr. = 5 mm, MINA Constanța. Crucea a fost achiziționată ca provenind de la cetatea Isacceca, Pl. IV, 1.

Acceste două crucei encolpion, ca și cele două prezentate anterior, se pot data în sec. XI—XII, perioadă cînd acest tip cunoaște cea mai mare răspîndire.

12) Cruce întregă ce are doar unul din brațele laterale deteriorate. Este unul din puținele exemplare ce nu are decor; brațele se lătesc ușor spre capete. Dimensiuni: L = 53 mm (45 fără urechiușă), l = 35 mm, gr. = 4 mm, col. DN, Tulcea; descoperită la cetatea Isacceca, Pl IV, 2.

13) Cruce fragmentară asemănătoare, prin formă și lipsa decorului, cu precedenta. L = 37 mm; l = 25 mm; gr. = 9 mm. inv. 30184 — MDD. Descoperită în timpul săpăturilor la cetatea Isacceca.

Crucile fără decor constituie o categorie întâlnită mai rar. La noi în țară, descoperiri similare s-au făcut la Păcuiul lui Soare și se datează în sec. XI⁵³. Cele mai multe piese s-au găsit în Bulgaria dar provin din contexte ce nu au permis o încadrare cronologică exactă, datarea lor în sec. X—XI făcîndu-se pe baza analogiilor⁵⁴. Piese asemănătoare, datate tot în sec. X—XI, s-au mai găsit în Ungaria⁵⁵, Iugoslavia⁵⁶ și Grecia⁵⁷.

În acest context, credem că piesele de la Isacceca se pot data în sec. XI.

NUFĂRU.

În anul 1979, s-a executat în centrul comunei fundația pentru un bloc, prilej cu care s-a recuperat o cruce relicvar cu aversul întreg și reversul păstrat doar cu jumătatea superioară. Pe avers este reprezentat Cristos răstignit, cu capul aplecat spre umărul drept, avînd deasupra soarele și luna. În jurul mijlocului are înfășurată o fișie de îmbrăcăminte, lungă pînă la genunchi — *perizom*. Pe revers apare Maica Domnului *Orantă*. Dimensiuni: L = 50 mm (fără urechiușă 43 mm), l = 29 mm, gr. = 3 mm, MDD, inv. 28260, Pl. III.

Crucea se diferențiază de celelalte piese prezentate pînă acum prin faptul că Cristos nu mai apare îmbrăcat cu *colobium* ci cu *perizom*. Situația este destul de rar întâlnită, singura analogie de la noi din țară fiind găsită la Medgidia⁵⁸. La aceasta putem adăuga cîteva descoperiri din Bulgaria ce sînt datate în sec. IX—XIV⁵⁹.

Luînd în ansamblu datarea acestor piese, putem spune că exemplarul de la Nufăru se poate data în sec. XI, cu posibile prezențe în prima parte a sec. XII⁶⁰.

VICTORIA.

Cruce din bronz păstrată cu o singură față pe care este gravată imaginea unei persoane în poziție *Orans*. În jurul capului are aureolă iar ca îmbrăcăminte are un veșmînt lung ce-i cade pînă la gleznă fiind decorat cu linii ondulate. Piesa este lucrată într-o tehnică

îngrijită de mîna unui meşter experimentat, fapt ce ne dovedeşte că provine dintr-un atelier constantinopolitan. Dimensiuni: L = 78 mm (68 mm fără urechiuşă); l = 46 mm, gr. = 3 mm, MDD, inv. 28261, Pl. V/2

Crucea a fost găsită întîmplător, în anul 1980, în satul Victoria, com. Nufăru. Cercetările de suprafaţă efectuate în zona respectivă nu au dus la depistarea altor materiale arheologice, fapt care ne permite să acredităm ideea că piesa s-ar putea să provină din inventarul unui mormînt.

Crucei encolpion gravate, ce se apropie foarte mult de exemplarul de la Victoria, s-au descoperit la Păcuiul lui Soare şi se datează în sec. XIII⁶¹. O altă piesă s-a găsit întîmplător la Adjud, în Moldova, încadrarea cronologică fiind destul de largă (X—XII)⁶².

Piese similare s-au descoperit pe teritoriul Rusiei — Chersones⁶³, în Bulgaria — Dolna Roşiţa, Preslav, Pirdop, Hisar, etc. şi se datează în sec. IX—XI⁶⁴. Cele mai multe exemplare şi care beneficiază de o datare mai timpurie (sec. VI—VIII) provin de la Smirna⁶⁵.

Luînd în considerare aceste descoperiri, credem că putem data crucea de la Victoria în sec. X—XI.

Prin prisma celor arătate mai sus se pot desprinde cîteva idei mai importante referitoare la prezenţa cruceilor encolpion pe teritoriul Dobrogei.

Se observă cu uşurinţă că, din punct de vedere geografic, aria de răspîndire este restrînsă pe limes-ul dunărean, foarte rar putîndu-se consemna descoperirea unor piese în interiorul provinciei (com. Ciobanu, jud. Constanţa) şi pe limes-ul maritim (insula Bisericuţa⁶⁶).

Crucile encolpion s-au găsit în marea lor majoritate în oraşele — cetăţi dunărene şi numai în mod excepţional în mediul rural (com. Ciobanu, jud. Constanţa, sat Victoria — jud. Tulcea).

Foarte rar se constată prezenţa lor în inventarul mormintelor, descoperind izolate făcîndu-se la Beroc — Piatra Frecăţei, pe insula Bisericuţa şi, probabil Victoria⁶⁷.

Privind descoperirile de pe întreg teritoriul ţării noastre, observăm că în Cîmpia Munteniei⁶⁸ şi în Transilvania⁶⁹ apar descoperiri izolate, numărul lor este ceva mai mare în Moldova⁷⁰ şi Banat⁷¹, marea majoritate a descoperirilor concentrîndu-se în Dobrogea.

Apariţia lor în provincia dintre Dunăre şi Marea Neagră este legată de momentul revenirii stăpînirii bizantine în anul 971, cînd împăratul Ioan Tzimiskes reuşeşte să recucerească această veche provincie a Imperiului Bizantin. Circulaţia lor va cunoaşte o maximă intensitate în sec. XI, perioadă din care provin cele mai multe descoperiri, după care numărul lor va fi în continuă scădere, dispariţia lor totală putînd fi consemnată în sec. XIV, de cînd datează ultimile descoperiri de acest fel făcute la cetatea Enisala⁷².

După tehnica de lucru se pot împărţi în două mari categorii cruci cu figuri în relief şi cruci gravate.

— *Cruci encolpion cu figuri în relief.*

Majoritatea descoperirilor prezentate de noi se înscriu în această categorie, ele constituind, din punct de vedere iconografic, un grup destul de unitar. Pe o faţă este reprezentat Cristos răstignit, în timp ce pe cealaltă apare Maica Domnului *Orantă*; pe avers sînt reprezentate uneori la extremităţile braţelor laterale două siluete reprezentînd Fecioara şi Sfîntul Ioan Botezătorul sau mai multe busturi de Evanghelişti⁷³. Deasupra capului lui Cristos sînt redat motive diferite ca Soarele şi Luna⁷⁴, o cruce sau simple cerculeţe. Pe revers apar cei patru Evanghelişti, busturile lor fiind înscrise uneori în medalioane.

Acest tip de cruce relicvar este cunoscut din descoperiri făcute pe o largă arie geografică, primele datînd încă din secolul trecut⁷⁵. Cronologic, se poate urmări o evoluţie pe mai multe secole; iconografia, deşi rămîne în linii mari aceeaşi, ne oferă elemente ajutoare.

Unul din cele mai vechi exemplare — sec. VI—VIII — pare să fie o cruce encolpion, din bronz argintat, ce a fost descoperită în Italia la Roma. Pe avers este redat Cristos răstignit cu două siluete la capetele scurte ale crucii şi cu o inscripţie. Deasupra capului

apar soarele și luna împreună cu *titulus*-ul; Cristos se sprijină pe un *suppedaneum* care are dedesubt capul lui Adam. Pe revers apare Maica Domnului cu pruncul în brațe și cu busturile celor patru Evangheliști înscrise în medalioane ⁷⁶. Piese asemănătoare mai întâlnim în Italia ⁷⁷, și în Grecia ⁷⁹.

Datarea mai timpurie a acestui grup de piese este impusă de anumite elemente iconografice și detalii; imaginile sînt redată foarte clar și au toate elementele iconografice: Christos stă pe *suppedaneum* care are dedesubt capul lui Adam; deasupra capului lui Cristos este redat *titulus*-ul, iar sub brațe are o inscripție lizibilă; pe revers Maica Domnului cu pruncul în brațe, imagine care nu este întâlnită ulterior decît foarte rar; îmbrăcămintea diferă de cea care apare pe piesele din sec. X—XI. La început, această categorie este destul de slab reprezentată, numărul exemplarelor crescînd brusc în preajma sec. X ⁸⁰. Acum se renunță la tipul de cruce cu figuri gravate, în favoarea tipului cu figuri în relief ⁸¹. Acesta trebuie să fi fost și momentul în care s-a produs o schimbare și în rolul crucilor encolpion. Dacă pînă acum ele erau purtate cu precădere de prelați sau de cîțiva reprezentanți ai claselor conducătoare și erau destinate să închidă în ele anumite relieve ⁸², în perioada următoare, ele vor căpăta valoare prin ele însele (prin forma lor), fiind purtate de reprezentanți ai tuturor păturilor sociale. Situația este confirmată, pe de o parte, prin faptul că reprezentările iconografice devin tot mai simple (dispare aproape cu totul *titulus*-ul sau este redat doar într-o formă asemănătoare celei inițiale, *suppedaneul* dispare sau, cînd rămîne, este doar ușor schițat, capul lui Adam nu mai apare de loc), pe de altă parte, figurile principale sînt redată mai schematic: la busturile Evangheliștilor rareori se mai pot distinge chipurile și nu de puține ori la extremitățile brațelor scurte ale crucii apar numai capetele acestora, toate acestea constituind totodată și argumente care ne permit să apreciem că se trecuse la o producție „de serie“

Crucile se lucrau în număr mare în cîteva ateliere concentrate în Constantinopol, fapt ce ne este confirmat de analogiile ce merg pînă la identitate între exemplare ce au fost găsite în zone geografice foarte îndepărtate.

Numărul destul de mare al descoperirilor ne obligă să luăm în considerare și posibilitatea existenței unor ateliere locale, concluzie către care ne conduce și apariția unor piese lucrate în mod grosolan și cu o evidentă tentă provincială ⁸³. Cronologic, acest tip nu depășește granița secolului XI, în secolul următor fiind întîlnite foarte puține asemenea exemplare, tipologic impunîndu-se crucile cu motive gravate.

Cruci cu figuri gravate

Descoperirea unui număr deosebit de mare de exemplare în Siria și Palestina a impus concluzia că tipul a fost produs în această zonă, în perioada de început a circulației crucilor relievar (sec. VI—VII).

Această categorie este foarte bine documentată printr-un număr mare și variat de descoperiri făcute pe o arie geografică foarte largă, într-un mare număr de centre din rîndul cărora se detașează Smyrna. Pe avers este redat Christos răstignit, sprijinit pe *suppedaneum*, avînd deasupra capului *titulus*. Lateral apar două siluete și, foarte rar, busturile celor patru Evangheliști. Pe revers, Fecioara este reprezentată cu pruncul în brațe ⁸⁴.

Ceva mai tîrziu, figura lui Cristos este înlocuită cu diferite motive geometrice sau cu un sfînt al cărui nume apare descori înseris deasupra capului. Cel mai frecvent îl întîlnim pe sf. Gheorghe și mai rar pe sf. Ioan, Ștefan, Petru, Dimitrie și într-un singur caz — Veronica ⁸⁵.

Din păcate, piesele de la Smyrna nu provin din descoperiri arheologice care să le fi asigurat o încadrare cronologică ei, în majoritatea cazurilor, au fost obținute prin achiziții ⁸⁶. În acest context, nu se pot face precizări cu privire la momentul apariției motivelor geometrice sau a figurilor de sfînti. Oricum, se pare că obiceiul se va generaliza prin sec. X—XI.

Acest tip de piese continuă să fie cunoscut prin intermediul atelierelor constantinopolitane care, după cucerirea „Locurile Sfinte” de către arabi, vor continua să producă cruci de acest fel.

Tipul este bine cunoscut în Bulgaria, într-un număr mic el fiind documentat și în U.R.S.S., Iugoslavia și pe teritoriul țării noastre. La noi în țară, numărul pieselor de factură bizantină este destul de redus, limitându-se la câteva descoperiri făcute la Victoria. Păciul lui Soare și Adjud, ele fiind caracteristice secolelor X—XI.

Începând chiar cu secolele X—XI, vor circula și piese care se aseamănă din punct de vedere iconografic dar care sînt lucrate mai puțin îngrijit, de o mîină mai puțin sigură și care par să ne indice că au fost executate în ateliere locale. Din această categorie par să facă parte piesele găsite la Capidava, Isaccea, Garvăn-Dinogestia, Dănești, etc.⁸⁷.

În această perioadă finală întîlnim și cruci encolpion cu motive geometrice sau care sînt complet lipsite de decor.

Pe baza celor arătate mai sus putem desprinde, foarte pe scurt, următoarele concluzii:

1) Într-o primă etapă, crucile encolpion sînt de proveniență syro-palestiniană, după care au fost lucrate în atelierele constantinopolitane. În perioada de maximă răspîndire — sec. X—XII — unele au putut fi lucrate și în ateliere locale provinciale.

2) La început au fost folosite pentru păstrarea relievelor, fiind destinate preoților sau unor reprezentanți ai păturilor superioare, după care sînt folosite de către toate păturile sociale.

3) În perioada de început, nu se poate vorbi de prezența unui singur tip de cruce encolpion. Cele două categorii au coexistat, mai numeroase fiind cele cu figuri gravate, pentru ca în secolele X—XI să devină preponderente crucile cu reprezentări în relief. În continuare (sec. XII—XIV) vor fi folosite crucile cu figuri gravate. Perioada de sfîrșit a circulației lor o reprezintă sec. XIV, după care crucile encolpion sînt documentate cu precădere în complexe funerare tîrzii, în care sînt reintrebuințate. (vezi ilustrația p. 725).

NOTE

1. G. Ostrogorsky, *Storia dell'impero bizantino*, 1968, pp. 258—259.
2. Ștefan Ștefănescu, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, III, Buc., 1971, pp. 73—74.
3. *Idem*, pp. 75—76.
4. E. Condurachi, I. Barnea, P. Diaconu, *Nouvelles recherches sur le « limes » byzantin du Bas Danube aux Xe—XIe siècles*, în Thirtieth International Congress of Byzantine Studies, Oxford, 1966 (extras).
5. Crucile relicvar descoperite în Dobrogea au fost publicate în monografiile așezărilor sau au făcut obiectul unor simple note. Vezi notele următoare.
6. Exemplarele provin din următoarele colecții: Muzeul Deltei Dunării — MDD; Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța — MINA Constanța; colecția Dorin Nicolae din Tulcea, — col. D.N.
7. Materialele ne-au fost cedate spre publicare de N. Valerică Georgescu, de la Muzeul din Constanța, căruia îi aducem și pe această cale mulțumirile noastre.
8. Radu Florescu, N. Cheluță Georgescu, *Săpăturile de la Capidava, 1968—1974*, în Pontica VIII, 1975, p. 85; I. Barnea, *Arta creștină în România. Secolele VII—XIII*, Buc., 1981, p. 156.
9. Radu Florescu, N. Cheluță Georgescu, *Săpăturile de la Capidava, în Pontica*, VII, 1974, pp. 431—435, Pl. IV/1—2.
10. *Dinogestia I*, p. 360, fig. 193/2 — deasupra capului lui Cristos, în loc de cruce se află patru cerculețe; P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păciul lui Soare*, I, Buc., 1972, p. 161, Pl. XXVIII/7 a — pe cruce apare Cristos fără nici un alt element auxiliar; I. Barnea, *op. cit.*, p. 138, pl. 55/1a — 1b și p. 164, pl. 68/1a.
11. P. Aurelian, *Săpăturile de la Pietra Frecăței*, în Materiale VIII, 1962, p. 586 și fig. 23; o datare care să nu depășească începutul sec. XII este confirmată și de descoperirile monetare de la cetate, ultimile monede cunoscute de la Beroe fiind emisiuni ale împăratului bizantin Alexios I, cf. Ernest Oberländer Târnoveanu, *Unele aspecte ale circulației monetare din zona gurilor Dunării în sec. al XII-lea*, Cercetări numismatice, III, Buc., 1980, pp. 59—60.
12. T. Totev, *Proucivania v grobisceata na Preslav prez 1963 i 1964 g.*, în Izvestia Sumen, V, 1972, pp. 43—45 și fig. VII/2; Jivea N. Vjarova, *Slaviani i Prablqari po dann na necropolite ot VI—XI v na teritoriata na Bilgaria*, Sofia 1976, pp. 254—255, fig. 160/4 a, b.
13. Ognenova L., Gheorghieva C. *Razkopkite na minastira pod Vilcașina v Preslav prez 1948—1949, g.*, în Izvestia Sofia, XX, 1955, p. 405.
14. Toeik Anton, *Flachgraberfelder aus dem IX und X Jahr hundert in der Sudwestslowakei (I)*, în Slovenska Arheologia, XIX—1 1971, p. 168, m. 382.
15. Magda von Barany — Oberschall, *Byzantinische Pectoralkreuze aus Ungarischen Funden*, in Forschungen zur Kunstgeschichte und Khristlichen Archaologie, MCML III, 1953, p. 212, fig. 62/a, b; Zsuzsa S. Lovag, *Byzantine Type Reliquary Pectoral Crosses in the Hungarian*

- National Museum*, in *Folia archaeologica* XXII, p. 148; Szell Marta, *XI Szadi temetok Szentes Környeken*, in *Folia Archaeologica*, III—IV, 1941, p. 259.
16. Magda von Barany-Oberschall, *loc. cit.*, Zsuzsa S. Lovag, *loc. cit.*,
  17. Nagy Tibor, in *Folia Archaeologica* I—II, 1939, pp. 226—228, fig. 1, 2.
  18. Blaga Aleksova, *Demir Kapija*, in *Dissertationes I*, 1966, p. 99, Pl. XXI/281.
  19. Gloria Ceacalopol, *Crucea relicvar de la Capidava*, in *SCIA*, IX, 1, 1962, pp. 192—194. Aceași cruce relicvar este menționată și de Radu Florescu, *Capidava*, Ed. Meridiane, 1965. O confuzie independentă de voința autoarei s-a produs la ilustrarea articolului Maria Munteanu, *Mărturii creștine păstrate în Muzeul de Arheologie Constanța*, in *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați 1967, pp. 98—104. La p. 104 autoarea menționează o cruce de bronz pe care este reprezentat Cristos răstignit, ce fusese publicată anterior de R. Florescu, N. Cheluța Georgescu, *op. cit.*, p. 431. Cei care au redactat volumul au ilustrat la fig. 35 o cruce, lângă care au scris „cruce relicvar — Capidava”. De fapt este o cruce simplă decorată în tehnica niello ce a fost descoperită la Garvăn — Dinogetia, cf. *Dinogetia I*, fig. 191/17.
  20. *Dinogetia I*, p. 362.
  21. P. Diaconu, Silvia Baraschi, *Păciul lui Soare*, II, Buc., 1977, p. 129, fig. 100/6.
  22. *Otcel na Razgradskovo arheologhicesko druzestvo*, VII, 1930, pp. 5—7, fig. 1 b.
  23. Oskar Wulff, *Altchristliche und Mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke*. Teil I, *Altchristliche Bildwerke*, Berlin 1909, p. 195 și urm., pl. XLV.
  24. Angelo Lipinsky, *Encolpia cruciformi orientali nel Museo Nazionale di Reggio Calabria*, in *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata*, N. S., XIII, 1959 — BBGG, I, pp. 77—87, II, pp. 107—115.
  25. Elio Galasso, *Orificeria Medioevale in Campania*, 1969, pp. 37—38, Pl. XIV; Angelo Lipinsky, *L'Arte orafa bizantina nell'Italia Meridionale e nelle Isole. Gli apporti e la formazione delle scuole*, in *Atti dell I, Convegno Storico Intercliesiale*, Bari, 1961, Padova, 1971, p. 1474; *Tabernacolo, altare e sua capsella reliquiaria in s. Stefano presso Fiano Romano* in *Bulletino di Archeologia Cristiana*, seria quarta, Anno Sesto, Roma, 1888—1889, pp. 154—162, pl. XI/2.
  26. Iulia Vileva, *Srednovekovni kristove-enkolpioni ot Naționalnata hudojestvena galeria*, in *Arheologhia*, 23, 1981, 1—2, pp. 72—84, fig. 6.
  27. Gladys R. Davidson, *Corinth XII. The minor objects*. Princetown New Jersey, 1952, pp. 257—258, pl. 110.
  28. Crucea a fost descoperită în anul 1979 în perimetrul cetății. Pentru alte descoperiri de la Beroc vezi nota 11.
  29. Ernest Oberländer Târnoveanu, *loc. cit.*
  30. *Dinogetia I*, p. 360, fig. 193/9; fig. 193/10 — nu apare menționat în text; al treilea exemplar (fig. 191/20) reprezintă cea mai veche cruce relicvar descoperită la Dinogetia și a fost publicată pentru prima dată de Gh. Ștefan, *Dinogetia I*, în *Dacia* 1937—1940, VII—VIII, p. 417, fig. 23/22 și 27/2.
  31. Petre Diaconu, Dumitru Vilceanu, *op. cit.*, p. 161, pl. XXIX/1, a-b, 2 a-b; I. Barnea, *op. cit.*, p. 166, pl. 69/2 a-b, datează exemplarul mai mare într-o perioadă mai largă respectiv sec. XI—XII.
  32. N. Harțuche și F. Anastasiu, *Catalog selectiv al colecției de arheologie al Muzeului Brăilei*, 1976, p. 270—271, catalog 559.
  33. P. Nicorescu, *Un croix — reliquaire de Dobroudja*, in *In memoria lui V. Pârvan*, Buc., 1934, pp. 222—226.
  34. Crucea se află la Muzeul din Vaslui și a putut fi studiată prin bunăvoința colegei Ruxandra Alaiba căreia îi mulțumim și pe această cale.
  35. Mutafciev P., *Elenskata širkva pri Pirdop*, I.B.A.D., V, 1915, pp. 73—74, fig. 47/1, 4, 5.
  36. *Otcel. . .*, p. 7; Sonia Gheorghieva, *Kristove — enkolpioni ot srednovekoven Preslav*, in *Izledvania v cesti na akad D. Decev*, Sofia, 1958, fig. 1/3, 9.
  37. Atanas Milcev, *Rannosrednovekovni bulgarschi nakiti i kristove enkolpioni ot Severazapalna Bŭlgaria*, *Arheologhia*, V, 1963, 3, pp. 30—31 și fig. 9; pentru varianta în limba germană vezi *Slavia Antiqua*, XIII, 1966, fig. 8.
  38. Kondakov N. P., *Iconografia Bogomateri*, I, p. 261, fig. 166.
  39. Magda von Barany — Oberschall, *op. cit.*, p. 217, fig. 65/b; Z. Lovag, *op. cit.*, p. 148, fig. 2—3; Bekescsaba cf. Barany, *op. cit.*, p. 216, fig. 63/c; Dunanpenetele, cf. *ibidem*, p. 217, fig. 66/a-b și Z. Lovag, *op. cit.*, p. 148, fig. 81/4 a, b), Eger cf. M. Barani, *op. cit.*, p. 217, fig. 64; Szöny cf. *ibidem*, p. 217, fig. 66/2 și Lovag, *op. cit.*, p. 148, fig. 2/1; Tapiobicske, *idem*, p. 148, fig. 2/2; Vezsprem cf. Barani, *op. cit.*, p. 217, fig. 66/c, Gerevich, *Magyarország I*, 1938, pp. 200—201, fig. CCXXX/4, datează crucea de la Vezsprem în sec. XII acesta fiind singurul caz cînd o cruce de tip bizantin cu figuri în relief este datată în Ungaria în sec. XII.
  40. Irma Cremonnik, *Izvestaj o izkopavanjima na Krvini i Lisicicima cod Conjika*, in *Glasnik Zemaljskog Muzeia u Sarajevu*, Nova serija IX, Sarajevo pp. 218—219, fig. 5.
  41. *Muzeji i zbirke Zadra*, Zagreb, 1954, și fig. la p. 115; S. Radojckic, *Bronzani kristovi — relikvijari iz ranog srednjeg veka u Beogradski Zbirka in Zbornik za Umetnosto Zgodovino*, 5—6, 1959, p. 126.
  42. *Stare Berdapu. . .* pp. 116—117, pl. LXXXV /1—2.
  43. Petre Diaconu, Dumitru Vilceanu, *op. cit.*, p. 161 și pl. XVIII/7 a-b.

44. Vezi discuția de la crucea nr. 1 de la Capidava.
45. Vezi discuția de la crucea relievar de la Beroe.
46. Vezi discuția de la crucea relievar nr. 2, de la Capidava.
47. *Dinogetia I*, p. 360, fig. 192/10. Crucea este menționată și inclusă în datarea generală a crucilor relievar descoperite aici, sec. XI—XII. Datarea este menținută și în *Arta creștină*, II, p. 140, pl. 56/3, nota 45.
48. *Musée de Kazanlık*, Sofia 1967, categoria 114 p. 164.
49. *Dinogetia*, I, p. 362, fig. 192/12, 13; *Arta creștină*, vol. II, p. 140, pl. 54/4. Aici se mai menționează și un exemplar asemănător descoperit în com. Ciobanu.
50. St. Stancev, *Materialki ot dvortovaiia fenter v Pliska*, în *Izvestia Sofia*, XXIII, 1960, p. 28, nr. 62, fig. 3 b 1.
51. Boris D. Borisov, *Srednovekovnoto selisc. i nekropol virhu selișcata moghila do s. Diadovo*, în *Expediții Thracica*, 3, Sofia 1982, p. 48, pl. 85 a.
52. Vezi notele 47, 51.
53. P. Diaconu, D. Vilceanu, *op. cit.*, p. 161, pl. XXVIII/3; P. Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, p. 129, pl. 100/3. Un exemplar fragmentar căruia nu i se cunoaște locul de descoperire, dar care provine din Dobrogea, se găsește la MINA Constanța (L = 65 mm, l = 34 mm, inv. 4622).
54. Z. Kurnatowska, *Styrmen nad Jantra*, în *Ossolineum*, 1980, p. 126, fig. 34/197, alte două exemplare se află în muzeul din Preslav cf. S. Gheorghieva, *op. cit.*, p. 608, fig. 3/45 iar alt exemplar la Sofia cf. Iulia Vileva, *op. cit.*, p. 83, fig. 13. La nota 83 sînt menționate două piese inedite ce au intrat în colecțiile din Sofia și Hascovo.
55. M. Barany, Oberschall, *op. cit.*, p. 222, fig. 68 c; Z. Lovag, *op. cit.*, p. 146, fig. 1/1.
56. *Nakit na Ilu Srbije*, Liublijana, 1982, categ. 399-Cezava.
57. Gladys R. Davidson, *op. cit.*, pp. 257—258, pl. 110/2067.
58. Exemplarul este inedit și se găsește în colecțiile MINA Constanța.
59. St. Stancev, *op. cit.*, p. 28, nr. 63, fig. 3/2 b; Totiu Totev, *Prociuvania v grobișata na Preslav prez 1963 i 1964 g*, în *Izvestia Sumen V*, 1972, p. 52. Deși crucea a fost descoperită într-o locuință cu materiale din sec. IX—X, ea este datată „tipologic” în sec. XI. Pentru un alt exemplar descoperit la Preslav vezi S. Gheorghieva, *op. cit.*, fig. 1/5; Bozena Danielzyk, *Wiroby z miedzi i jez stopow z wczesnosredniowiecznego grodziska w Styrmen*, în *Slavia Antiqua*, XVI, 1969, p. 268 și Z. Curnatowska, *op. cit.*, p. 151, fig. 51, pl. XLV. În primul articol crucea descoperită la Stirmen este datată tipologic după sec. X (datarea este făcută și pe baza analogiilor cu descoperirile de la Garvăn-Dinogetia, unde nu întîlnim însă cruci encolpion de acest tip), în timp ce în a doua lucrare, groapa în care a fost găsită crucea este încadrată în sec. X (p. 71, datare care în cazul de față ni se pare cea mai corectă. Ultimul exemplar pe care-l prezentăm a fost descoperit la Cavarna. Vezi: Milko Mircev, Gorana Toneva, Dimităr Dimitrov, *Bizone-Karvuna*, în *Izvestia Varna*, XIII, 1963, pp. 97—98, fig. 71/2. Trebuie precizat de la început că această cruce encolpion a fost descoperită într-o locuință împreună cu un alt exemplar de tip „kievian”. La p. 97 nota 1, singurul loc unde se fac referiri cronologice se spune că aceste cruci au circulat în Bulgaria și se face trimitere la articolul de sinteză al lui Mijatev (în treacăt fie spus, Mijatev arată că în general crucile encolpion au circulat în sec. VI—XIV, dar nu face o referire anume la vreun exemplar pe care să-l dateze în sec. XII—XIV). Prezența crucii de tip „kievian” la care se adaugă materialele ceramice din locuință, pe care inșiși autorii le datează începînd cu sec. XII — cf. pp. 73—76 și pl. VII/6, VIII/1 — restrîng datarea la sec. XII—XIV. Dacă luăm în considerare și faptul că crucile de tip bizantin cu figuri în relief nu se întîlnesc nicăieri în Bulgaria după sec. XII, putem afirma atunci că cele două cruci encolpion se pot data în sec. XII.
60. Interesant de semnalat faptul că Cristos îmbrăcat cu perizom este frecvent întîlnit pe crucile relievar de tip „kievian”.
61. P. Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, p. 131, fig. 100/1, 102/1. Crucea „a fost găsită în condiții stratigrafice neclare” și datată „cu rezervele cuvenite, în sec. XIII”. Ea se datează, de fapt, în sec. XI, după cum o dovedesc și trimiterele ce se fac în text. Vezi notele 105, 106 — Pirdop, Hisar și Adjud. În nota 106 se spune că cele mai apropiate analogii se întîlnesc la o piesă păstrată în muzeul din Stara Zagora. Aceasta a fost descoperită întîmplător și datată în sec. XIII—XIV, încadrare cronologică ce nu este susținută de nici o altă descoperire similară din Bulgaria, toate descoperirile de acest fel avînd ca limită cronologică maximă sec. XI (vezi Christo Barinkliev, Mintcho Dimitrov, Dimitrie Nicolov, *Musee National de Stara Zagora*, Sofia, 1965, p. 158, nr. 96). Celelalte cruci descoperite la Stărmen, Enisala — după cum recunoaște și autorul — sînt lucrate într-o altă manieră și comportă o altă discuție (vezi considerațiile finale din această lucrare).
62. G. Coman, *Evoluția culturii materiale din Moldova de sus în lumina cercetărilor arheologice cu privire la sec. I—VIII*, în *Mem. Antiq.* 3, 1971, p. 490, fig. 7/11; Răzvan Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, Buc., 1976, p. 144; Dan Gh. Teodor, *Teritoriul...* p. 110, fig. 40/2; V. Spinei, *Două encolpioane bizantine descoperite în Moldova și câteva observații pe marginea lor*, în *SCIVA*, 32, 1982, 2, p. 186—190.
63. F. F. Korzhuhina, *O pamiatnicah korsunskovo dela » na Rusii*, în *V.V.* XIV, 1958, pl. I/3.

64. D. Ovcearov, *Srednevekovni nekropoli ot Tŭrgoviško*, Preslav, vol. II, Sofia, 1976, p. 223, fig. 3 — Dolna Roșița; S. Gheorghieva, *op. cit.*, fig. 3/1, — Preslav; Mutafchiev P., *op. cit.*, fig. 47/5, Pirdop; K. Madjarov *Ksnorimska peristilna sgrada v Xisar*, în *Archeologia*, 1/67, pp. 53—55, fig. 8.
65. Oscar Wulff, *op. cit.*, vol. I, pl. XLV; F. F. Korzhuhina, *op. cit.*, pl. 1/2.
66. I. Barnea, *Arta creștină*, vol. II, p. 140; P. Nicorescu, *loc. cit.*
67. Nu am inclus aici piesa descoperită la Păcuil lui Soare unde se constată o refolosire a unei cruci encolpion timpurii într-un mormint târziu.
68. În Țara Românească descoperirile se încadrează în sec. XV—XVI și constituie apariții izolate și nesemnificative pentru circulația crucilor encolpion. Vezi Aristide Ștefănescu, *Cercetarea satului medieval Mănești de pe Colentina (sec. XIV—XVI)*, în *Muzeul Național*, II, 1975, pp. 387—393, la care se adaugă un exemplar găsit la Tîrgul de Floci — Giurgeni — informație Lucian Chițescu.
69. În Transilvania semnalăm doar cîteva cruci de tip „kievian” (sec. XII—XIII), vezi, *Cercetările arheologice privind istoria veche a RPR*, Buc., 1953, p. 787; M. Rusu, *Cetatea Moigrad și porțile Meseșului*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, pp. 267—268; M. Barany — Oberschall, *op. cit.*, p. 229.
70. Descoperirile din Moldova se caracterizează printr-un număr relativ mic de cruci encolpion bizantine în raport cu cele de tip „kievian”, vezi C. Mătasă, *Cercetări din preistoria județului Neamț*, în *BCMI*, 1938, XXXI, 97, pp. 131—132, fig. 81; I. Ioniță, *Săpăturile de salvare de la Trifești*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 737, fig. 5; Dan Gh. Teodor, *Cele mai vechi urme creștine din Moldova*, în *Mitropolia Moldovei și a Sucevei*, Iași, 1974, L., VII—VIII, p. 569 și urm.; idem, *Obiecte de cult din sec. XII—XIII pe teritoriul Moldovei*, în *Mitropolia Moldovei și a Sucevei*, LI, 1975, 1—2, p. 74 și urm.; V. Spinei, *Unele considerații cu privire la descoperirile arheologice din Moldova din sec. al XII-lea pînă în prima jumătate a sec. al XIV-lea*, în *SCIV*, 21, 1970, 4, pp. 595—618; idem, *Les relations de la Moldavie avec Byzance et la Russie au premier quart du II-e millenaire à la lumière des sources archéologiques en Dacia*, NS, XIX, 1975, pp. 227—242.
71. Adrian Bejan — Petru Rogozea, *Descoperiri arheologice mai vechi și mai recente, prefeudale și feudale-timpurii în Banat*, în *Studii și comunicări de etnografie și istorie*, IV, Caransebeș, 1982, pp. 214—216, pl. I—III.
72. *DID*, III, p. 401, fig. 128/3; I. T. Dragomir, *Cetatea medievală de la Enisala. Unelte, arme și obiecte de podoabă*, în *Danubius* VI—VII, 1972—1973, p. 42, fig. 18/20, 19/17. În restul țării, după sec. XIV, putem consemna prezența sporadică a unor exemplare târzii în Țara Românească (vezi nota
- 68) sau a unor piese care au continuat să circule mult timp după ce a încetat confecționarea lor, ilustrativă în acest sens fiind prezența unor cruci de tip „kievian” în inventarul unor morminte medievale din Moldova (vezi nota 70).
73. Apariția busturilor celor patru Evangheliști, înscrși sau nu în medalioane, nu credem că poate constitui un indiciu pentru o anumită clasificare (Vezi M. Barany, — Oberschall, *op. cit.*, care formează grupa Ib, Ic în funcție de aceste criterii. Busturile apar dela început, după cum o dovedesc unele exemplare timpurii descoperite la Roma (vezi *passim*) și Smyrna (Volbach, *op. cit.*, categ. 2508) și le întâlnim pînă în perioada finală, după cum ne-o dovedesc numeroasele exemplare din sec. X—XI, descoperite în România, Bulgaria, Ungaria, etc. În sec. X—XI sînt numeroase descoperirile de cruci encolpion care se aseamănă pînă la identitate în redarea personajelor principale, care uneori au redat busturile evangheliștilor și alteori nu — vezi M. Barany — Oberschall, fig. 62/a,b — fără busturi și fig. 65/a,b cu busturi și P. Diaconu, D. Vilceanu, *op. cit.*, pl. XXIX/3, fără busturi și și pl. XXIX/1 b cu busturi.
74. După unii autori, Soarele este prezentat în fața Lunii ca o simetrie, fără nici o altă semnificație (vezi K. Wessel, *Früh Byzantinische Darstellung der Kreuzigung Christi*, în *Rivista di Archeologia Cristiana*, XXXVI, 1—2, 1960, p. 60). După alți autori, aceștia fiind și cei mai numeroși, Soarele și Luna sînt simboluri astrale ce au fost preluate din vechea artă romană și însoțesc numai scena Răstignirii ca imagini de *aeternitas* a lui Cristos, a monarhului divinizat, prin aceasta accentuându-se importanța cosmică a morții sfinte a lui Cristos. Vezi L. H. Grondijs, *Le Soleil et la Lune dans les scenes de Crucifixion*, în *IBAI*, IX, 1935, Actes du IV-e Congres International des Etudes Byzantines, Sofia, sept. 1934, vol. I, p. 250—254; Andre Grabar, *MARTYRIUM. Recherches sur le culte des reliques et l'art chretien antique*. II-e volume. ICONOGRAPHIE. Paris, 1946, p. 179, 306, nota 3; Hans Peter L'Orange, *Der spätantike Bildschmuck des Konstaninsbogens*, Berlin, 1939, p. 174.
75. *Tabernacolo, altare e sua capsella reliquaria in s. Stefano, presso Fiano* în *Bulletino di Archeologia Cristiana del Comendatore Giovanni Battista de Rossi*, *Seria Quarta, Anno Sesto*, Roma, 1888—1889, p. 154—162, fig. 3—3a.
76. E. S. King, *The date and provenance of a Bronze Reliquary Cross in the Museo Cristiano*, în *Pontificia Accademia Romana di Archeologia Memorie*, vol. II, p. 193—204, pl. XXIV/1.
77. Angelo Lipinsky, *Enkolpia cruciformi orientali nel Museo Nazionale di Reggio Calabria*, I—II, în *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata*, NS, XIII, 1959, p. 77

și fig.; Gabriele Marzano. *Il Museo Provinciale Francesco Ribezzo di Brindisi*, 1961, pl. V—VI; *Musei d'Italia. Meraviglie d'Italia. Brindisi. Museo archeologico provinciale*, Calderini, 1976, p. VIII. Un alt exemplar din care se păstrează reversul se află în muzeul din Siracuza, sala XVIII.

79. J. Travlos — A. Frantz, *The Church of St. Dionysios the Areopagite and the Palace of the Archbishop of Athens in the 16th Century*, in *Hesperia* XXXIV, 3, pp. 164—168, pl. 43/b. Încadrarea cronologică a acestei cruci la sfârșitul sec. VI și începutul celui următor este întărită și de alte piese din inventarul mormintelor (vezi pl. 43/a), motiv pentru care nu putea fi de acord cu I. Barnea care în *Dinogetia* I p. 362, nota 7 crede că datarea s-a făcut în mod greșit. Descoperirea unui exemplar asemănător la Dinogetia, datat cu o monedă de la Alexios I (1081—1118) conform *Dinogetia* I p. 360, fig. 193/6 — nu vine în contradicție cu descoperirile menționate pînă acum, ci ne demonstrează că acest tip a avut o largă circulație în timp și în spațiu; în sec. X—XII crucea cu siluete la capete este întâlnită mai rar, descoperirile avînd un caracter izolat (vezi și A. V. Sekun, *Raboti Cernigovskoi bolasnoi arheologhiceskoi ekspedicii*, în *Arheologhiceshie otkritia* 1980 goda, Moscova, 1981, pp. 321—322). Aceeași constatare este valabilă și pentru crucile encolpion unde Fecioara apare cu pruncul în brațe (vezi V. A. Kuznețov, *Dva vizantijskih krestia iz Alanii*, *Savețkaia arheologhia*, 2, 1971, pp. 255—258, fig. 1/1 — crucea este datată în sec. XI—XII). Foarte interesant de semnalat este faptul că una dintre cele mai tirzii cruci encolpion cu figuri în relief (sec. XII) are pe revers Fecioara cu pruncul în brațe (vezi P. P. Teliciko, M. A. Sagan-dak, *Vičenia starodornovo Kieva i 1976—1980 gg*, în *Arheologhia Kiev*, 40, 1982, p. 107, fig. 9).
80. În sec. IX se constată o extindere a ariei geografice în care se găsesc crucile encolpion în paralel cu o creștere substanțială a numărului acestor descoperiri, pentru ca în perioada imediat următoare (sec. X—XII) să asistăm la o adevărată „explozie” a descoperirilor de acest fel. Situația creată a fost generată, pe de o parte, de intensificarea pelerinajelor la „Locurile Sfinte” (vezi A. Frolow, *La culte de la relique de la vraie croix a la fin du VI-e et au debut du VII-e siecles*, în *Byzantinoslavica*, XXII, 1961, 2, pp. 320—349) iar pe de altă parte — acesta fiind de fapt cel mai important factor — de o intensificare a acțiunii Imperiului Bizantin pentru creștinarea slavilor. Ca urmare a numeroaselor misiuni religioase organizate de Bizanț, dintre care se detașează prin importanța lor cele conduse de Chiril și Metodiu, consemnăm din a doua jumătate a sec. IX creștinarea succesivă a popoarelor slave. În 864—865 Boris, conducătorul bulgarilor se va boteza și va primi

numele de Mihail, moment ce marchează data creștinării oficiale a poporului bulgar, acestea reprezentînd o consecință firească a unui lung proces istoric. (vezi P. Petrov, *La politique étrangère de la Bulgarie au milieu du IX-e siècle et la conversion des bulgares*, în *Byzantino-bulgaria*, II, 1966, pp. 41—52; I. Duicev, *Au lendemain de la conversion du peuple bulgare. L'Épître de Photius*, Lille, 1951, *Mélanges des Sciences religieuses*. Extrait, pp. 211—226; idem, *Testimonianza epigrafica della missione di Formoso, vescovo di Porto in Bulgaria*, în *Medioevo bizantino-slavo*, Roma, 1965, pp. 186—192; idem, *Les Slaves et Byzances. Etudes Historiques à l'occasion du XI-e Congrès International des Sciences Historiques*, Stockholm — Aout, 1960, Sofia, 1960. *Separatum*, p. 43; I. Snegarov, *Xristianstvo v Bălgaria predi pokristvaneto Kniez Borisa (865)*, în *Godišnic na Duhovnata akademija*, XXXI, 1955—1956, V, pp. 195—220; V. Gyuzelev *The adoption of Christianity in Bulgaria*, Sofia, 1976; D. Obolensky, *The Empire and its Northern Neighbours*, în *Cambridge Medieval History*, IV, part. I, Cambridge, 1966, p. 498 și urm.).

Într-o perioadă imediat următoare (867—874) consemnăm creștinarea sîrbilor (vezi Dj. Sp. Radojick, *La date de la conversion des Serbes*, în *Byzantion*, XXII, 1952, pp. 253—255; I. Duicev, *Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IX-e siècle*, în *Medioevo bizantino-slavo*, I, Roma, 1965, pp. 221—230; Vladislav Popovic, *Episkopska selišta u Srbiji od IX dio XI veka*, în *G.G.B.* XXV, 1978, pp. 33—40) pentru ca la sfârșitul sec. următor să consemnăm creștinarea principelui Vladimir (899) (vezi D. Obolensky, *op. cit.*, p. 511 și urm.; idem, *Byzance et la Russie de Kiev*, în *Byzantium and the Slavs: collected studies*, London 1971, p. 25 și urm.; M. V. Levcenko, *Ocerki po istorii rusko — vizantijskih otnoženii*, Moscova, 1956, pp. 340—386). Sfârșitul acesta de veac este marcat și de creștinarea maghiarilor, acțiune ce fusese începută cu multe decenii înainte (vezi G. Obolensky, *The Empire. . .*, p. 509; V. Laurent, *L'évêque des Turcs et le pro-èdre de Turquie*, în *Bulletin de la section historique de l'Accademie Roumaine* 23/2, (1943), pp. 147—158; N. Oikonomides, *A propos des relations ecclesiastiques entre Byzance et la Hongrie au XI-e siècle: le mitropolit de Turquie*, RESEE, IX, 1971, pp. 527—533; Gyula Moravcsik, *Byzance et le Christianisme hongrois du moyen age*, în *XVI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna, 1969, pp. 313—341.

81. O statistică a descoperirilor pe categorii, care nu are pretenția să fie exhaustivă, ne relevă date interesante. În acest sens vom analiza descoperirile din Bulgaria Iugoslavia, România și Ungaria. În primele două, crucile encolpion apar în secolul IX,

descoperirile anterioare avind un caracter izolat și ne semnificativ, în timp ce în celelalte două primele cruci encolpion apar din a doua jumătate a secolului X; diferențele în timp se percep foarte clar în compoziția grupelor și numărul exemplarelor din fiecare categorie.

I. Bulgaria

- 1) Cruci gravate = 36 exemplare;
- 2) Cruci cu figuri în relief = 41 exemplare.

II. Iugoslavia

- 1) Cruci gravate = 18 exemplare;
- 2) Cruci cu figuri în relief = 15 exemplare.

III. Romania

- 1) Cruci gravate = 14 exemplare;
- 2) Cruci cu figuri în relief = 46 exemplare.

IV. Ungaria

- 1) Cruci gravate = 9 exemplare;
  - 2) Cruci cu figuri în relief = 23 exemplare.
- Această statistică ne relevă deosebiri izbitoare în compoziția celor două grupe, lăsind fără dificultate loc pentru două observații:
- a) în Bulgaria și Iugoslavia numărul crucilor encolpion este aproape la paritate pentru ambele categorii;
  - b) în România și Ungaria numărul crucilor gravate este sensibil inferior, proporția fiind de aproximativ 1 : 3 față de crucile cu figuri în relief. Începând cu secolul XII vom consemna dispariția crucilor cu figuri în relief (excepție fac cele de tip „kievean”, care nu au intrat în atenția noastră) și prezența crucilor cu figuri gravate pe care apar aproape în exclusivitate figuri de sfinți.

82. Demn de relevat este faptul că aproape toate crucile encolpion lucrate din metale prețioase se datează pînă în sec. X. Deși datarea comportă încă multe discuții, toți autorii le încadrează unei perioade ce nu trece de sec. X. Vezi Fernand Cabrol și Henri Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, vol. I, partea II, AMICT-AZYMES, Paris, 1924, col. 2994 și urm., fig. 1027; Elisabetta Luccheri Palli *Der syrisch-palästinensische Darstellungstypus der Höllenfahrt Christi*, R. Q., 57, 1962, pp. 250–267, pl. 18 b, 19 a, b; J. Braun, *Die Reliquaire des Christlichen Kultes und ihre Entwicklung*, Freiburg, 1940, p. 476; A. Frolow, *op. cit.*, p. 320 și

urm., fig. 1, 2; Liudmila Petcova, *Croix d'or reliquaire de Pliska*, *Izvestia Sofia*, XXXV, 1979, pp. 74–91; în mod excepțional întilnim câteva exemplare și după secolul X (vezi *Dinogetia*, I, pp. 362–364, fig. 194).

83. Nu credem că a existat un astfel de atelier la Preslav (vezi opinia similară a lui Petre Diaconu Păciul lui Soare I., p. 162) cum se încearcă să se acrediteze pe baza unor izvoare literare tîrzii (vezi și S. Gheorghieva, *loc. cit.*), dar se poate admite că au existat asemenea ateliere locale (vezi descoperirea unor tipare de cruci encolpion la Kiev).
84. Această variantă este întilnită cu precădere la Smyrna (cf. O. Wulff, *op. cit.*, pl. XLV) și mai rar în descoperiri ce sînt date în secolele IX–X (Mijatev, *op. cit.*, fig. la pag. 76–78, 84 etc.; Kondakov, *op. cit.*, fig. 32, 33; Bohuslav Chroposky, *Slovensko na usvite dejin*, Bratislava, 1970, planșă nenumerotată, cruce descoperită la Mala Maca) pentru ca apoi să dispară cu totul.
85. Veronica, singurul nume feminin, prezent pe astfel de cruci, este înscris pe o cruce encolpion ce are pe cealaltă față numele Mihail. Date despre această piesă ce se află la Museum of Art and Archeology, Columbia, Missouri, ne-au fost furnizate de conservatorul muzeului, Jane C. Biers, căreia îi mulțumim și pe această cale.
86. La Smyrna s-au găsit câteva piese cu figuri în relief, în timp ce restul sînt cu figuri gravate, acest raport între cele două categorii de piese constituind un prim indiciu pentru o datare timpurie a acestora (vezi *supra*, n. 81). Spre aceeași concluzie ne conduc și unele motive iconografice: Fecioara cu copilul la piept, reprezentare predilectă pe crucile de la Smyrna, nu se întilnește nicăieri după secolul X; îmbrăcămîntea personajelor de pe crucile cu figuri în relief are analogii perfecte cu crucea de la Vatican și este diferită de cea care apare pe majoritatea crucilor encolpion de la noi din țară sau din Ungaria, care se datează din secolul X.
87. Această categorie va fi întilnită pînă în secolul XIV, una dintre cele mai tîrzii descoperiri fiind cea de la cetatea Enisala.

BYZANTINISCHE KULTURELEMENTE AN DER DONAUMÜNDUNG

(ZUSAMMENFASSUNG)

Die Wiedereroberung des Gebietes zwischen der Donau und dem Schwarzmeer zur Zeit des byzantinischen Kaisers Johannes Tzermiskos bildet den Anfang für eine neue Blüte der Siedlungen dieser Gegend.

Aus dem Fundgut der hier unternommenen Grabungen hat der Verfasser die Encolpion – Kreuze zum Gegenstand seiner Erörterung ausgewählt.

Alle 18 Fundstücke stammen aus Siedlungen des rechten Donauufers in folgender Reihenfolge: Capidava – 2 Ex.; Beroe – 1 Ex.; Isaccea.

– 13 Ex.; Nufăru – 1 Ex.; Victoria – 1 Ex.

Ihrer Ausführung nach, kann man die Kreuze in zwei Gruppen sondern: 1) reliefverzierte Kreuze; 2) eingeritzte Kreuze.

1) *Reliefverzierte Kreuze*. Die meisten Fundstücke gehören dieser Gruppe an, die ziemlich einheitlich ist. Auf der einen Seite ist der gekreuzigte Christus dargestellt; auf der anderen erscheint die betende Mutter Gottes. Auf der Rückseite werden manchmal, am Ende der Kreuzarme, die Brustbilder der Evangelisten wiedergegeben. Über dem Christus-

kopf erscheinen verschiedene Motive: die Sonne und der Mond, ein Kreuz usw. Auf der Rückseite erscheinen die vier Evangelisten, wobei zuweilen ihre Standbilder in einer Bildkapsel stehen.

Diese Art von Kreuzen werden in das X — XI Jhdt. datiert, aber man kann sie auch am Anfange des XIII Jhds antreffen

2) *Eingeritzte Kreuze.* Diese Gruppe von Kreuzen ist weniger verbreitet. Auch auf ihnen erscheint der gekreuzigte Christus und die betende Mutter Gottes, während auf den späteren Exemplaren das Bild eines Heiligen wiedergegeben ist. Letztere stammen aus dem XI. — XII. Jhdt.

Eine Sondergruppe bilden die Kreuze mit geometrischer Verzierung oder völlig verzierungslos; sie werden in das XI. — XII. Jhdt. datiert.

Indem er auch die Funde aus anderen Gegenden in Betracht zieht, gelangt der Verfasser zu folgenden Schlußfolgerungen:

1) ursprünglich stammen die Kreuze aus Syrien und Palästina, später aber werden die

in den Werkstätten von Konstantinopel hergestellt. Zur Zeit ihrer größten Verbreitung (X. — XII Jhdt.), wurden manche wahrscheinlich auch in den örtlichen Werkstätten hergestellt.

2) Anfangs waren sie zur Aufbewahrung der Reliquien bestimmt, und wurden von Geistlichen und Vertretern der höheren gesellschaftlichen Schichten getragen; später finden wir sie auch bei den anderen Schichten der Gesellschaft.

3) In der ersten Zeit kann von einem einzigen Enkolpion-Typus nicht die Rede sein, denn beide Gruppen bestanden gleichzeitig mit einem Zahlenmäßigen Übergewicht der eingeritzten Kreuze. Dieses Verhältnis ändert sich im X. — XI Jhdt. zugunsten der reliefverzierten Kreuze. Später (XII. — XIV. Jhdt) werden erneut die eingeritzten Kreuze bevorzugt. Das XIV. Jhdt. scheint den Endpunkt ihrer Verwendung darzustellen, denn nach diesem Zeitpunkt erscheinen sie vor allem in den späten Gräbern, in denen sie erneut verwendet werden.